

EVRENİN FİZİKSEL VE METAFİZİKSEL BOYUTUNA İLİŞKİN BİR DENEME -BİR KUR'AN TERİMİNİN BİLİMSSEL VE FELSEFİ AÇILIMI: EMR-

Şahin EFİL*

AN ESSAY ON PHYSICAL AND METAPHYSICAL DIMENSION OF THE UNIVERSE - SCIENTIFIC AND PHILOSOPHICAL EXPLANATION OF AN QUR'ANIC TERM: AMR-

This article first analyzes the Qur'anic understanding of the universe and compares it to what extend it concurred with the modern scientific understanding of the universe, and sets forth its similarities and differences with each other. Secondly, it discusses al-amr, which is related to this concept and the main terminologies of the Qur'an in terms of scientific, religious and philosophical point of views. Finally it evaluates the physical and especially metaphysical dimensions of the universe in the context of al-amr.

GİRİŞ

Arapça kökenli bir kelime olan emr, sözlükte iki temel anlamda kullanılmıştır: Birincisi, bir şeyin yapılmasını veya yapılmamasını istemektir; çoğulu evâmirdir.¹ İkincisi, 'durum', 'iş', 'olay', 'buyruk', 'konum'dur; çoğulu umûrdur.² Emr kelimesi, bu anlamıyla Kur'an'da yaygın olarak kullanılmaktadır. Onun Fıkıh Uşulü ile siyâsal alanda nasıl kullanıldığı ve ne anlama geldiği konumuzun dışında kalmaktadır.³ Emr kelimesinin yukarıda dile getirilen iki temel anlamı yanında, bu iki anlama bağlı olarak bir nevi "alt anlamlar" şeklinde yorumlayabileceğimiz başka anlamları da vardır.⁴

İşte emr kelimesinin konumuzla daha çok ilgili gözüken ve ön plana çıkan anlamlarından birisi "fiziksel yasa"dır. Buna göre, bazı Kur'an yorumcuları söz konusu kelimeyi daha ziyade bu şekilde yorumlamaktadır. Örneğin, Muhammed Esed'e göre, Talak Sûresi'nin 12. ayetinde geçen yetenezzelu fiili, emr ismiyle birlikte kullanıldığında "Allah'ın kesintisiz yaratıcı faaliyetini"⁵ ifade etmektedir. Süleyman Ateş de emr

* Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, sahinefil52@hotmail.com

¹ Salim Ögüt, "Emir" md., *DİA*, İstanbul, XI, s. 119.

² Söz konusu kelime hakkında geniş bilgi için bkz. Ragıp el-İsfahani, *Müfredâtü El-fâzi'l-Kur'an*, Beyrut, 1997, s. 88-90.

³ Emr kelimesinin Fıkıh Uşulünde nasıl kullanıldığını görmek için bkz. Ögüt, *a. g. m.*, s. 119-121.

⁴ Söz konusu kelimenin bunların dışında Kur'an'da kullanılan daha farklı anlamları hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Okuyan, *Kur'an'da Vucûh ve Nezâir*, Etüt Yay., Samsun, 2001, s. 87-97.

⁵ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir*, (Çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), İstanbul, 1996, III, s. 1161, 19. Dipnot.

kelimesi hakkında benzer bir yorumu benimsemektedir.⁶ Fazlur Rahman ise, bu konuda daha geniş bir anlam örgüsünü karşımıza çıkarmaktadır. Ona göre emr, "düzen", "düzenlilik" ve "buyruk" anlamlarıyla birlikte, evren ve içindekiler yaratılır yaratılmaz onlara iletilen varlık kanununun adıdır.⁷ Dolayısıyla emr, gerek evren, gerekse onun içindeki herhangi bir nesne, varlık kazanır kazanmaz, onlara kendilerine özgü temel özellikler veya davranış yasaları vermenin asıl adıdır. Nitekim, bir ayette bu gerçeğe şu şekilde işaret edilmektedir: "Allah, her şeyi yarattı onlara şekil verdi ve aynı zamanda onlara imkan, ölçü ve kendilerine has nitelik verip yönlerini gösterdi."⁸ Fazlur Rahman'ın bu kelime ile ilgili olarak yapmış olduğu tanımlama veya yorum, diğerlerine göre daha sistematik ve ikna edici gözükmektedir. Çünkü ona göre, "Kur'an'da yer alan bütün terimlerden, evrenin ilahî mahiyeti hakkında en temelli, kapsamlı ve de açıklayıcı olanı ... 'emr' terimidir."⁹ Öyle görünüyor ki, bu kelime, buradaki anlamıyla zengin bir dini, felsefi ve bilimsel açılımı beraberinde getirmektedir. Bilim ve felsefe ile az çok haşır neşir olmuş her insanın bildiği üzere, fiziksel yasa, kozmos, rastlantı, amaç, anlam ve değer gibi emr kavramı ile şu veya bu şekilde ilgili gözükten kavramlar, hem bilimsel, hem de dinî ve felsefi içerikli kavramlardır.

1. KUR'AN VE BİLİMİN EVREN ANLAYIŞI

Burada evreni evren yapan ve onun nasıl işlediğini bize bildiren "fiziksel yasalar" hakkında konuşmak, bir anlamda "evren" hakkında konuşmak demektir. Daha sonra daha açık ve ayrıntılı bir biçimde görüleceği üzere, evren ile söz konusu yasalar arasındaki ilişki etle tırnak ilişkisi gibi bir ilişkidir. O nedenle, evrenden bahsedildiğinde fiziksel yasalardan, bu yasalardan bahsedildiğinde de evrenden bahsetmek kaçınılmazdır. Çünkü bir şeyin tanımı veya o şey hakkında kapsamlı ve rasyonel bilgi, daha çok o şeyin temel karakteristiğinden hareketle yapılabilir. Bilim ve Kur'an'ın evren anlayışlarına kısaca temas etmek, aralarındaki uyum ve benzerlik ile farklılıklara dikkat çekmek, emr kavramının bilimsel, özellikle dinî ve felsefi açılımını ortaya koymak için öncelikli ve gerekli gözükmektedir.

Bilimsel platformlarda tanımlandığı şekliyle evren (universe), "varolan her şey"¹⁰ ya da fiziksel olguların tamamı¹¹ olarak düşünülebileceği gibi, varolan madde ve enerjinin tamamını ve uzayı içine alan bir yapı olarak da düşünülebilir.¹² Geniş anlamda, bilimsel olarak evren, büyük ölçekli yapılar olarak bilinen sayısız yıldız, gezegen ve galaksiler ile küçük ölçekli veya atomik yapılar olarak bilinen proton, nötron ve elektronların toplamını ifade etmektedir.¹³ Burada açıkça görüldüğü üzere,

⁶ Süleyman Ateş, *Kur'an'ı Kerim'in Çağdaş Tefsiri*, İstanbul, 1989, IX, s. 495-496.

⁷ Fazlur Rahman, *İslam*, (Çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), Selçuk Yay., Ankara, 1996, s. 46-47.

⁸ A'lâ, 87/2-3.

⁹ F. Rahman, *İslam*, s. 47.

¹⁰ J. D. Barrow, F. J. Tipler, *The Anthropic Cosmological Principle*, Oxford University Press, New York, 1986, s. 66; Errol E. Harris, *Cosmos and Antropos: A Philosophical Interpretation Of The Anthropic Cosmological Principle*, Humanities Press International, London, 1991, s. 11.

¹¹ Ernan McMullin, "Is Philosophy Relevant To Cosmology?", *American Philosophical Quarterly*, vol. 18, n. 3, July 1981, s. 177; Krş. Andrea Linde, "Inflation and Quantum Cosmology", *The Birth and Early Evolution of Our Universe*, eds. B. Gustafsson, J. S. Nilsson, B. S. Skagerstam, World Scientific, Singapore, New Jersey, Hong Kong and London, 1991, s. 46.

¹² Harold G. Corwin, "Universe", *The Encyclopedia of Science and Technology*, ed. Mc Graw-Hill, vol. 19, 6th edition, 1987, s. 59.

¹³ Barrow ve Tipler, *a. g. e.*, s. 476.

bilim, gerçekliği, somut veya fiziksel olgularla sınırlamaktadır; dolayısıyla orada gerçekliğin fiziksel boyutu ön plana çıkarılırken, metafiziksel boyutu göz ardı edilmektedir.

İşte tam da bu noktada, Kur'an'ın devreye girerek evrenin fiziksel boyutunu göz ardı etmeden, "metafiziksel boyutu"nu ön plana çıkardığı görülmektedir. Ancak Kur'an bunu, evrenin fiziksel varlığını kullanarak ve dikkate alarak, yani fiziksel varlığı üzerinden yapmaktadır. Bu noktanın anlaşılması ve açıklanması, büyük ölçüde Kur'an'ın evrene nasıl baktığına bağlı gözükmektedir. Kur'an, evreni, "gökler", "yer" ve "ikisinin arasında bulunanlar"ın toplamı olarak ifade etmektedir. Örneğin, şu ayetlerde bu husus oldukça açık bir biçimde dile getirilmiştir: "Gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları altı günde yarattık."¹⁴ "O, gökleri ve yeri gereğince yaratmıştır."¹⁵ Acaba Kur'an'ın öngördüğü evren anlayışı ile bilimin evren anlayışı arasında bir uyum ve paralellik var mıdır? Kimi düşünürler, bu soruya olumlu cevap vermektedir.¹⁶ Gerçekten de, ilk planda, Kur'an'ın ortaya koyduğu evren anlayışı ile bilimin tasvir ettiği evren anlayışını karşılaştırdığımızda aralarında büyük bir uyumun olduğu söylenebilir. Hemen belirtelim ki, modern bilimin evren anlayışıyla Kur'an'ın evren anlayışı arasında bir paralellik ve bir uyumun olduğunu söylemekle, bilimsel evren anlayışının ve gelişmelerin Kur'an'da mevcut olduğunu söylemek bir ve aynı şey değildir. Ancak Kur'an ile bilimin evren anlayışları arasında bir uyum ve paralelliğin olduğuna ilişkin savı, belli bir noktaya kadar götürme imkanına sahip olduğumuzu özellikle vurgulamak istiyoruz. Çünkü, ileride daha detaylı bir biçimde açıklanacağı üzere, Kur'an'a göre evren, içindeki canlılarla özellikle de insanla, hepsinden önemlisi de Allah'la bütünleşen ve bunlarla çok sıkı bir bağlantı içinde olan bir tablodur. Başka bir deyişle, Allah'ın varlığını hesaba katmayan bir evren anlayışını Kur'an'ın tasvip etmesi beklenemez. Nitekim, bu gerçeğe işaret eden ayetlerden birisi şudur: "O, göklerde ve yerde olan Allah'tır."¹⁷ Buna göre, Allah, hem göklerin ve yerin, yani evrenin yaratıcısı, hem de oraya koyduğu yasalarla onun yöneticisidir. Şu ayette bu, çok net olarak ifade edilmiştir: "Göklerin ve yerin hükümranlığı kendisinin olan ... Allah yücelerin yücesidir."¹⁸

Kur'an'ın evren öğretisinin biraz daha açık ve özlü bir şekilde ifade edilmesi, bilimin ve Kur'an'ın evren anlayışları arasındaki uyum ve farkı anlamamızı ve analiz etmemizi kolaylaştıracaktır. Buna göre, Kur'an, bir bütün olarak evrenin; ilim, irade, kudret ve iyilik sahibi bir Yaratıcı tarafından var kılındığını bildirmektedir. Evrenin böyle bir Yaratıcı'nın eseri olması, şu düşünceleri de beraberinde getirmektedir: Öncelikle, evren zorunlu (vacip) değil, mümkündür. İkincisi, evrenle Allah arasında bir başkalık vardır, dolayısıyla evrenin mahluk oluşu, orada bulunan hiç bir şeyin ilahî bir güce sahip olmadığını gösterir. Üçüncüsü, evrende bir düzen ve gâye vardır. Dolayısıyla Allah'ın yaratma fiili kaosu değil, kozmosu gerektirir. Kur'an, evrende hiçbir şeyin boş ve anlamsız olmadığını belirttiğine göre, evren, incelenmek, araştırılmak ve

¹⁴ Kaf, 50/38.

¹⁵ Zümer, 39/5; bu konuda benzer ayetler için bkz. Rum, 30/8; A'raf, 7/185.

¹⁶ Örnek olarak bkz. Alparslan Açıkgenç, "İslâmî Bilim ve Felsefe Anlayışı," *İslâmî Araştırmalar*, c. 4, Sayı: 3, Ankara, 1990, s. 184; ayrıca bkz. İlhan Kutluer, *Modern Bilimin Arka Planı*, İnsan Yay., İstanbul, 1985, s. 203.

¹⁷ En'am, 6/3.

¹⁸ Furkan, 25/1-2.

yararlanılmak için karşımızda durmaktadır.¹⁹ Evrenin mümkün olması, aynı zamanda onun yaratılmış olması veya zamanda bir başlangıcının olması demektir. Bu ise, hem bilimin hem de Kur'an'ın (din) üzerinde durduğu ortak bir noktadır. Bilindiği üzere, 20. yüzyılın başlarında ileri sürülen, evrenin varoluşuyla ilgili olarak bilimsel çevrelerde ciddiye alınan neredeyse tek teori durumunda olan Büyük Patlama Teorisi, evrenin mümkün olduğunu, yani sonradan varolduğunu ortaya koymaktadır.²⁰

Bilimsel araştırmaların sonucunda ortaya çıkan bir realite olduğu için neredeyse bütün bilim adamları, bu evrenin eşsiz bir düzen ve olağanüstü hassas bir dengeye sahip olduğunu kabul ederler.²¹ Ne var ki, söz konusu hassas denge ve düzenin son çözümlemede nereye bağlanacağı noktasında farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Ateist bilim adamları ve düşünürler, bu düzeni rastlantısallığa havale ederken,²² teistler ise, onu Tanrı'nın tasarımına bağlamaktadır.²³ Evrenin varoluşuyla birlikte, onun her yerinde ve her aşamasında görülen mükemmel düzeni, kör tesadüf ile izah etmek, sadece ileri düzeyde sorgulama yapanları değil, aynı zamanda sağduyulu sıradan insanları da ikna etmeye yetmez.

Tekrar bilimsel evren anlayışına dönecek olursak, orada evrenin dışında başka bir gücün hesaba katılmadığı görülmektedir. Çünkü, bu anlayışın temel felsefesine göre, "evren, olan her şeydir. Evrenin dışında hiçbir şey yoktur. Sonuçta, evrenin varoluşunun bir nedeni olarak gösterilebilecek hiçbir şey yoktur."²⁴ Buna göre, evren kendi kendine yetmekte ve başka bir açıklama ilkesine de ihtiyaç duymamaktadır. Evrenin ve yasalarının nasıl varolduğu sorusu, doğal olarak evrenin kendi içinden hareketle cevaplanabilmektedir. Ancak hemen bunun akabinde şu soru gelecektir: Bu evren ve tabi olduğu yasalar niçin varolmuştur? Bu soru, kolayca tahmin edilebileceği gibi, bilimin sınırları çerçevesinde cevaplanabilecek türden bir soru değildir. Çünkü,

*Evren, tabiatı gereği kendi varlığını zarurî kılıyor ya da izah ediyor olsaydı, o zaman bu soruyla dile getirilen hususlar bulanık ihtimaller perdesi ardında gizlenmiş değil, bütün açıklığıyla gözlerimizin önüne serilmiş olurdu.*²⁵

Bilimsel evren anlayışı ile Kur'an'ın öngördüğü evren anlayışı arasındaki köklü

¹⁹ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, Selçuk Yay., 3. bs., İzmir, 1992, s. 280.

²⁰ Büyük Patlama teorisinin mahiyeti, bilimsel dayanakları ve teistik yorumu hakkında geniş bilgi için bkz. Şahin Efil, "Büyük Patlama Kozmolojisinin Teistik Yorumu Üzerine", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 8, sayı: 18, Kış-2004, Erzurum, s. 35-48.

²¹ Bkz. John Leslie, "Creation Stories, Religious and Atheistic", *International Journal for Philosophy of Religion*, vol. 34, No: 2, London, October, 1993, s. 67-68 ; William L. Craig, "The Theological Argument and The Anthropic Principle", *The Logic of Rational Theism: Exploratory Essays*, (ed.) W.L.Craig, Mark S. McLeod, Edwin Mellen Press, New York, 1990, s. 128.

²² Örnek olarak bkz. Alan Guth ve P. J. Steinhardt, "The Inflationary Universe", *The New Physics*, Ed. Paul Davies, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, s. 52; Quentin Smith, "The Anthropic Principle And Many-Worlds Cosmologies", *Australasian Journal of Philosophy*, Vol. 63, No. 3, September, 1985, s. 347-348.

²³ Örnek olarak bkz. Robin Collins, "Design and The Many-Worlds Hypothesis", *The Philosophy of Religion*, ed. W.L. Carig, Rutgers University Press, New Brunswick and New Jersey, 2002, s. 130; Paul Davies, *The Mind of God: Science and the Search for Ultimate Meaning*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1990, s. 203.

²⁴ *Robin Le Poidevin*, Ateizm: İnanma ve İnanmama Üzerine Bir Tartışma, (Çev. Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yay., İstanbul, 2000, s. 33.

²⁵ *William Stoeger*, "Bilimde ve Dinde Evrenin Başlangıcı", Kosmos, Bios, Teos, (Çev. Ahmet Ergenç), Gelenek Yay., İstanbul, 2002, s. 241.

ayrım, özellikle bu noktada ortaya çıkmaktadır. Bu ayrımı daha açık ve net olarak şöyle ifade edebiliriz: Kur'an'da veya İslam düşüncesinde hiyerarşik ve dikey eksenli bir yapıya sahip olan evrenin tepe noktasında Allah yer almaktadır. Dolayısıyla O, deizmde olduğu gibi, evrenin yarattıktan sonra bir köşeye çekilip onu uzaktan seyreden bir müşahit değil, aksine evrenin hem yaratıcısı, hem de yöneticisidir. Oysa, modern bilim ve düşüncede evrenin yatay eksenli bir yapıya sahip olması, onun herhangi bir merkezinin, dolayısıyla da yaratıcısının ve yöneticisinin olmadığını göstermektedir. Bu bağlamda Kur'an'ın evren anlayışı egzistansiyalist bir hedefe yönelirken, bilimsel yaklaşım evrene böyle bir hedef tayin etmez, edemez. Bu noktada, yukarıda sorulan ikinci soruya Kur'an'dan sağduyuya uygun ve ikna edici bir cevap gelmektedir. "Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri bir gâye ile yarattık."²⁶ Bir başka ayette ise, "Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri oyun olsun diye yaratmadık."²⁷ denmektedir. Bilim ile Kur'an'ın evrene bakışı arasındaki en önemli farklılıklardan birisi budur; yani Kur'an, evrenin bir amaç doğrultusunda yaratıldığını ifade ederken, bilim, yapısı ve konusu gereği doğal olarak bu noktada sessiz kalmaktadır. Dolayısıyla "Kur'an'ın hedefi, insanlara evreni tanıtmak ya da maddeyi nasıl kullanacaklarını öğretmek değildir."²⁸ Bu, bilimin işidir. Kur'an, evrene daha çok bir "anlam" ve "değer" yüklemesi yaparken, bilim de onu ve tabii olduğu yasaları bize mevcut veriler ışığında tasvir eder. Dolayısıyla bilim, bütünüyle deskriptif bir yapıya sahiptir. Bu durumda, bilim evrenin hangi ilkelere göre işlediğine açıklık getirmeye çalışırken, Kur'an (din veya felsefe) da insanın varoluşsal sorularına cevap aramaktadır. Dolayısıyla,

*Bu fiziksel evren, varlığının kaynağını ve devamını, fizik ötesi bir varlığa borçludur. Tek bir kudret ve hikmet sahibi yaratıcı, bu evrenin varolmasına neden olmuş; ve onun varlığını koyduğu yasalar ve sağladığı güç ile sürdürmektedir.*²⁹

Kesin olarak bilinen bir gerçek var ki, o da "evren" diye bir olgunun karşımızda durduğudur. Burada asıl mesele, bilimin ve Kur'an'ın evrene nasıl baktığı ve onu nasıl tasvir ettiği noktasında düğümlenmektedir. Yoksa hem Kur'an, hem de bilim, farklı bir evrenden değil, aynı evrenden bahsetmektedir. Başka bir deyişle, her ikisi de, "en azından keşfedebileceğimiz ve anlayabileceğimiz rasyonel yasalarla yönetilen bir Evren"den³⁰ bahsetmektedir. Ne var ki, Kur'an evrene metafiziksel vurgu yaparken, onun fiziksel varlığını yok saymadığı gibi küçümsemez de. Dolayısıyla Kur'an evreni sanal ya da gerçekliği olmayan bir olgu olarak görmez. Nitekim, bu husus bir ayette şöyle açıklanmaktadır: "Biz, gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları, ancak gerçek üzere ve belirli bir süre için yarattık."³¹ Orada evrenin fiziksel varlığı, metafiziksel varlığının üstüne oturtulur ve onun metafiziksel varlığı olmaksızın fiziksel varlığının bir anlamının olamayacağı vurgulanır. Dolayısıyla Kur'an'da evrene ilişkin fiziksel vurgular metafiziksel vurgularla birlikte ve bir bütünlük oluşturacak şekilde sunulmuştur.

²⁶ Hicr, 15/85.

²⁷ Enbiya, 21/16.

²⁸ M. Said Şimşek, *Yaratılış Olayı*, Beyan Yay., İstanbul, 1998, s. 16.

²⁹ Cafer Sadık Yaran, *Bilgelik Peşinde: Din Felsefesi Yazıları, Araştırma Yay., Ankara, 2002, s. 48.*

³⁰ Stephen Hawking, *Kara Delikler ve Bebek Evrenler, (Çev. Nezihe Bahar), Sarmal Yay., İstanbul, 1994, s. 162-63.*

³¹ Ahkaf, 46/3.

2. EMR TERİMİNİN BİLİMSEL AÇILIMI

Bilindiği gibi, evrenin nasıl varolduğu kadar nasıl işlediği de tarih boyunca insanoğlunun ilgi ve merak konusu olagelmıştır. Nasıl sorusu, bilimsel platformda salt somut olguların veya bir bütün olarak evrenin genel karakteristiğini açığa çıkarmaya dönük bir sorudur. Dolayısıyla evrenin nasıl işlediği teolojik veya metafiziksel bir sorun değil, bilimsel bir sorundur. Bu bağlamda, burada sağduyulu ve inanan insanlar için son derece önemli olan, birbiriyle bağlantılı iki temel soru ile karşı karşıya gelmekteyiz: "Allah gökleri ve yeri nasıl yönetmektedir?" ve "İnsan düşüncesi acaba Allah'ın gökleri ve yeri nasıl yönettiğini kavrayabilir mi?"³² Bu soruların cevabını Kur'an'ı Kerim'in şu ayetlerinde bulmak mümkündür:

*Onlar göklerin ve yerin yönetimi üzerinde ve Allah'ın yarattığı şeyler üzerinde düşünmediler mi?*³³

*Allah O'dur ki, yedi göğü ve yerden de onun mislini yarattı. Emr bunlar arasından indirilir ki, Allah'ın her şeye gücü yeter olduğunu ve Allah'ın kesin olarak her şeyi bir ilm ile kuşatmış olduğunu bilesiniz.*³⁴

İlk ayette insanlar, göklerde ve yerde, bir bakıma evrende meydana gelen olayların hangi yasalara bağlı olarak meydana geldiği konusunda sistematik düşünmeye çağrılmaktadır. Bu ayette geçen "yenzurü fı" tabiri, gözlem ve düşünmeyi ifade etmektedir. Bu durumda, bu tabiri, teorik ya da sistematik düşünce şeklinde anlamak da mümkündür. İkinci ayette ise, evrenin yönetiminde temel bir işleve sahip olan "emr" tabirinin "ilm" tabiriyle çok yakın bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. İkinci ayette yer alan "bilesiniz" tabiri ise, Allah'ın emr ile göklerde ve yerdeki olayları nasıl bilgisi ve denetimi altında tuttuğunun insanlarca bilinebileceğini veya keşfedilebileceğini ifade etmektedir.³⁵ Zaten bilim tarihinde ortaya çıkan bilimsel keşifler de açıkça bunu göstermektedir. Dolayısıyla Kur'an, evrenin hangi yasalara bağlı kalarak işlediği ve varlığını sürdürdüğü meselesini araştırma ve soruşturmayı bu konuda araştırma yapan insanlara bırakmıştır. Nitekim, teorik fizikçi Stephen Hawking bu gerçeği "Yapmak istediğim şey, evrenin nasıl çalıştığını anlamaya çalışmaktı"³⁶ sözüyle özetlemektedir. Çünkü, "Fiziksel evren son derece hassas düzenli bir sistemdir, onun farklı şekilleri ve görünüşleri akli bir hesaplama ile belirlenebilir ... evren akli bir sistemdir."³⁷ Başka bir deyişle, "akıllarımız evrenin yapısına öylesine ince bir şekilde ayarlanmıştır ki, onun en derin sınırlarını bile delip geçme yeteneğine sahiptirler."³⁸ Görüldüğü üzere, bilim, evrenin düzenli olduğunu, bu düzenin mahiyetini ve işleyişini akılla veya bilimsel çalışmalarla kavranabileceğini ve ortaya konulabileceğini vurgulamaktadır. Çünkü evrenin düzenli olması ile bu düzenin insan kavrayışına açık olması arasında doğru orantı vardır; bir bakıma evren, ne denli düzenli ise o denli insan kavrayışına açık demektir. Kaldı ki, söz konusu düzen, sadece evren varolduktan sonra ortaya çıkmış bir düzen değildir, aksine onun varlığı evrenin başlangıcına değin

³² Şakir Kocabaş, *İslam'da Bilginin Temelleri*, İz Yay., İstanbul, 1997, s. 19.

³³ A'raf, 7/185.

³⁴ Talak, 65/12.

³⁵ Şakir Kocabaş, "İslam ve Bilim", *Divân: İlmî Araştırmalar, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul, 1996/I*, s. 71.

³⁶ Hawking, *Kara Delikler ve Bebek Evrenler*, s. 161.

³⁷ W. R. Sorley, "Kozmolojik Delil", (Çev. Şahin Efil), *Tabula Rasa*, Yıl 3, Sayı 9, Eylül-Aralık, Isparta 2003, s. 130; Benzer bir yaklaşım için bkz. Hawking, *Kara Delikler ve Bebek Evrenler*, s. 162-63.

³⁸ John Polkinghorne, *Bilimin Ötesi*; (Çev. Ersan Devrim), *Evrin Yay.*, İstanbul, 2004, s. 109.

geri gitmektedir. Nitekim,

*Evreni oluşturan madde, bilinen ilk saniyelerinde bile düzensiz davranmamıştır. Aksine evrenin başlangıç koşulları, bunları bilen ve düşünen pek çok kişiyi hayrette bırakan olağanüstü bir ince ayarlanmışlık özelliği göstermektedir.*³⁹

O halde, evrende varolduğu dile getirilen bu hassas düzen, evrenin başlangıcında ortaya çıkmış ve ortaya çıktıktan sonra da varlığını, atomik yapılardan, yıldız, gezegen ve galaksilere değin evrenin her kademesinde ve her anında sürdüren bir düzendir.

Hiç şüphesiz, evrenin son derece hassas bir düzene sahip olması ve bu düzenin de insan kavrayışına açık olması müspet bilim için esastır. Bilim yapmak için, bir şeyin düzenli olması yanında, tekrarlanabilmesi ve anlaşılabilir olması zorunludur.⁴⁰ Bu evrende, söz konusu niteliklerin -düzen, tekrarlanabilirlik ve anlaşılabilirlik- hepsinin mevcut olduğunu biliyoruz. Fiziksel yasaların keşfedilmesinde veya bu yasaların insan kavrayışına açık olmasında bu özelliklerin temel belirleyiciler olduğu bir gerçektir. Burada çekim yasası'nı örnek olarak vermek açıklayıcı olacaktır. Bilindiği gibi, bu yasanın özü şudur: "Cisimlerden her biri diğerini, kütlelerinin çarpımı ile doğru orantılı ve aralarındaki uzaklığın karesi ile ters orantılı bir kuvvetle çeker."⁴¹ Buna göre, iki cisim arasındaki uzaklık ne kadar yakınsa, cisimler birbirlerine o kadar güçlü çekim kuvveti uygular. Cisimler birbirinden ne kadar uzaksa, birbirlerine uygulayacakları kuvvet de o denli azalır. Çekim yasasını evrenin hemen her yerinde, şu veya bu şekilde hissetmek ve algılamak mümkündür. Zaten bilimsel olarak tekrarlanamayan bir şeyi algılamak ve tespit etmek de mümkün olmaz. Dolayısıyla yukarıda dile getirilen ve bilimsel araştırma yapmak için olmazsa olmaz olan niteliklerin birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğu çok açıktır. Çünkü, bir yerde veya bir şeyde kaos varsa, orada zaten düzenden veya kozmostan bahsedilemez. Kaos ortamında, olup bitenleri anlamak, olayların tekrarlanıp tekrarlanmadığını algılamak mümkün değildir. Anlaşılmayan ve son derece karmaşık olaylar seti hakkında doğru veya objektif tespitler yapmak ve onları test etmek, bunları da bilimsel gerçekler olarak telakki etmek olası değildir. Örneğin, Büyük Patlama öncesi ne olduğu hakkında "bilimsel bilgi" elde etmemiz mümkün değildir. Çünkü, "Patlamadan önce meydana gelen olaylar tamamen metafizikle ilgilidir."⁴² Bu durumda, bugünkü bilimsel verilerden hareketle büyük patlama öncesinde ne olup bittiğini tespit etme olanağımız yoktur.

Emr, kendini önce, bu evrenin ve oradaki her şeyin işleyişini mümkün kılan atom-altı yapılarda veya kuantum düzeyinde göstermektedir. Batı'nın önde gelen düşünürlerinden birisi olan John Leslie bu hususa şu şekilde dikkat çekmektedir:

Tanrı, maddi varlıkların üretilmesi gücünü, atomik parçacıklara vermiştir. ...Bu gücün etkisiyle parçacıklar, tıpkı devamlı tek ayak üzerinde dönen bir balerin gibi birbirinin etrafında dönmektedirler. Böylece parçacıklar, kontrollü bir güçle birbirlerinin hareket-

³⁹ Cafer Sadık Yaran, Günümüz Din Felsefesinde Tanrı İnancının Aklılığı, Etüt Yayınları, Samsun, 2000, s. 104.

⁴⁰ Ahmet Yüksel Özemre, "Fiziksel Realite Meselesine Giriş", Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları, Sayı. 2, Ekim 2002, s. 211; Aydın, a. g. e., s. 271.

⁴¹ Alastair I Rae, Quantum physics: illusion or reality?, Cambridge University Press, Cambridge and New York, 1986, s. 1.

⁴² Stephen Hawking, "The Edge of Spacetime," The New Physics, Ed. Paul Davies, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, s. 65.

lerini kabul etmek durumundadırlar. Tanrı, sonsuz bir ustalık ve maharetle ve bu atomik hareketlerle matematiksel denklemleri gerçekleştirmek suretiyle, son derece kompleks yapılı yaşam süren varlıkları var etmiştir.⁴³

Evren ve orada varolan hemen her şeyin temelinde atomların olduğu, atomun da proton, nötron ve elektron olarak bilinen atom-altı yapılardan oluştuğu artık bilinmektedir.⁴⁴ Atomlar, yıldız, gezegen ve galaksi gibi büyük yapıları oluştururken, aynı zamanda o yapıların tabii olacağı ilkeleri de oluşturmuş olmaktadır. Bu durumda, emr, makro ve mikro kozmosun varlığını mümkün kılan ve varolduktan sonra da onların ayakta kalmalarını sağlayan ilkeler setinin adı olsa gerektir. Son çözümlemede, Tanrı, söz konusu ilkeler setinin temel kaynağı durumundadır. Çünkü, O, hem bir yaratıcı, hem de yarattığı şeylerin hangi prensipler uyarınca varlığını sürdürebileceğini tayin edendir. O, "uzayın farklı bölgelerinde maddeyi oluşturan parçacıkları, değişik fiziksel kanunlarla çeşitli yoğunluk ve güçlerde yaratabilir."⁴⁵ Dolayısıyla atom ve atom-altı yapılar, makro kozmosun (evren) ontolojik varlığının gizil gücünü bünyelerinde barındırmaktadır. Görüldüğü gibi, burada emr kavramı, atomik yapılardan büyük ölçekli yapılara değin uzanan engin bir anlam örgüsüne sahip olan kozmik bir kavrama dönüşmektedir. Nitekim, Fazlur Rahman, bu kavramın kozmik örgüsünü çok daha açık bir biçimde şöyle ifade etmektedir:

Allah, her şeyi yaratır; bu yaratma fiilinin bizzat kendisinde düzen ya da 'emr', nesnelere iyice yerleşmiştir; böylece bu nesnelere aralarında tutarlılık kazanır ve bir kalıba girerler; emredildikleri yoldan 'sapmak' yerine, bir kosmos (düzen)'a intikal ederler.⁴⁶

Başka bir deyişle, Allah herhangi bir şeyi yarattığı zaman, onun yapısına varlık kanununu veya dinamik davranış yasalarını yerleştirmektedir. İşte Kur'an, bu yasaları emr olarak nitelendirmektedir.

Böylece varlık alanına çıkan şeyler, diğer varlıklar arasındaki uyumlu yerlerini alarak evrenin ve onun içindekilerin bağlı olduğu sisteme katılmış olurlar. Bundan dolayı Allah, tüm evreni Müslüman olarak telakki etmektedir.⁴⁷ Öyle görünüyor ki, emr kavramı, evrendeki dinamik dengenin tesis edilmesinde, kozmik nizam ve ahengin korunmasında temel bir işlevselliğe sahiptir ve bu bağlamda o, aynı zamanda temel fiziksel bir kavram durumundadır.⁴⁸ Dolayısıyla, bilimin fiziksel yasa dediği şey Kur'an emr adını vermektedir. Bu kavram, evrenin kaostan çıkıp kozmosa dönüşmesinde, kozmosa bağlı olarak ortaya çıkan hassas dengenin sürdürülmesinde oldukça dinamik rol oynamaktadır. Bu hususu Fazlur Rahman şu şekilde özetlemektedir: Evren, Allah'ın kendisine koymuş olduğu kanunlara göre işlevini sürdürür ve oradaki her şey, yaratılıştaki kendisi için belirlenmiş olan varlık kanununa göre diğerlerine katılır ve onlarla birlikte genel sisteme bağlanır; böylece evrende bir kaostan çok bir kozmosun oluştuğu görülür.⁴⁹ Bu durumda, emr, en küçüğünden en büyüğüne değin

⁴³ Leslie, "Creation Stories...", s. 65.

⁴⁴ Bkz. Michio Kaku, "What Happened Before the Big Bang", Astronomy, vol. 24, no. 5, May, 1996, s. 36.

⁴⁵ John Leslie, "The Prerequisites For of In Our Universe", Newton And The New Direction In Science, Eds. Coyne G.V, Zycisky N. Heller, Vaticano, 1988, s. 251

⁴⁶ F.Rahman, İslam, s. 46.

⁴⁷ Ayrıca, Kur'an, şeylerin özündeki yasalar için, hidayet ve ölçü tabirlerini de kullanır. Bkz. Elmalılı M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, (Sadeleştirilenler: Komisyon), Azim Dağıtım, IV, İstanbul, 1992, s. 63.

⁴⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Şakir, a. g. e., s. 29-46.

⁴⁹ F.Rahman, İslam, s. 47

evrendeki bütün yapıların olağanüstü bir hassasiyet ve sistematik bir bütünlük içinde hareket etmelerini sağlamaktadır.

Emr kavramının bilim, özellikle din ve felsefe ile olan ilişkisini fizikçi Freeman Dyson'a ait şu alıntıda çok daha özlü ve açık olarak görmek mümkündür:

Doğa yasalarının ... belirlenişi bilim alanını aşır meta-bilimsel alana dahil olan sorunlardır. Bilim görüngü ve olayları evren sınırları içerisinde izah etmek durumundadır. İzahatlar bilimi aşır meta-bilimsel alana kaydığı zaman teolojiye başvurulabilir.⁵⁰

Dyson, "Doğa yasaları nasıl işlemektedir?" ve "Doğa yasaları niçin vardır?" tarzında birbirini gerektiren, bu yüzden de birbirine bağlı olan iki önemli sorunun cevabını nerede aramamız gerektiği konusunda oldukça yerinde bir tespit yapmaktadır. Buna göre, ilk sorunun cevabını bilimde (ki, yukarıda buna değinmiştik), ikinci sorunun cevabını da din ya da felsefede aramak durumundayız.

3. EMR TERİMİNİN DİNİ VE FELSEFİ AÇILIMI

Konunun başında emr kavramını tanımlarken kullanılan 'varlık kanunu' ifadesinin geniş anlamda açılımı şu şekilde yapılabilir: 1- Evrene iletilen ve onun işleyişini sağlayan (fiziksel) yasalar. 2- İnsanların veya toplumların uyması gereken yasalar ki, Kur'an bunu Vahiy ya da Sünnetullah olarak nitelendirmektedir.⁵¹

"Fiziksel yasa" tabirinin felsefi açılımı bağlamında akla gelen bazı sorular şu şekilde karşımıza çıkar: Evren niçin belli yasalar doğrultusunda işler? Yahut bilimsel yasalar niçin yok değil de vardır? Bilim, "dünyadaki birçok şeyleri açıklayabilir; hatta bir gün fenomenler dünyasındaki her şeyi açıklayabilir. Fakat 'bir şeyin niçin varolduğunu' bilemez, çünkü o, böyle bir soruyu soramaz bile."⁵² Buna göre, bilim, bu evrenin ve onun nasıl işlediğini bize anlatan doğa yasalarının niçin varolduğunu yapısı gereği açıklayamaz. Çünkü niçin sorusu, metafiziksel içerikli bir soru iken, nasıl sorusu da fiziksel içerikli bir sorudur. Daha açık bir söyleyişle, niçin sorusu daha çok dinî ve felsefi bağlamda anlam kazanırken, nasıl sorusu da bilimsel bağlamda anlamlı bir zemine oturmaktadır. Bilim, nasıl sorusuna cevap ararken zaman ve mekan boyutlarına bağlı kalmaktadır. Kur'an ise, evrenden bahsederken zaman ve mekan boyutlarıyla birlikte, bunların da ötesine giderek fizik ötesi alana gönderme yapmaktadır. Kur'an'a göre, Allah, evreni yarattıktan sonra onun ve içindekilerin davranış ilkelerini (emr) de oraya yerleştirmiştir. Burada hedeflenen şey, elbette ki, bilimsel bilgi vermek değil, Allah'ın kudretine ve bilgisine, yani metafiziksel alana vurgu yapmaktır.⁵³ Burada insandan, evren ve işleyişi hakkındaki beşerî (bilimsel) bilgileri kullanarak metafiziksel bir sıçrama yapması istenmektedir. Sağduyulu bir insan, bilimsel bilgileri ile gündelik yaşamda elde etmiş olduğu tecrübî bilgileri, hem pratik yaşamında, hem de ilahî bilgileri anlama ve anlamlandırmada kullanmaktadır. Dolayısıyla burada nasıl ve niçin sorusu karşılıklı olarak birbirini gerektirmekte, bu şekilde daha tam ve sistematik bir anlam örgüsü meydana getirmektedir. Çünkü,

Uygarlığın şafağından bu yana insanoğlu, olayları bağlantısız ve açıklanamaz gör-

⁵⁰ Freeman Dyson, *Infinite in all Directions*, Harper and Row, New York, 1988, s. 154, (Roy Abraham Varghese, "Giriş", *Kosmos, Bios, Teos*, (Çev. Ahmet Ergenç), Gelenek Yay., İstanbul, 2002, s. 45'ten naklen)

⁵¹ Sünnetullah kavramının Kur'an'da nasıl ele alındığını görmek ve bu konuda geniş bilgi elde etmek için bkz. Ömer Özsoy, *Sünnetullah: Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması*, Fecr Yayınları, Ankara, 1994, s. 55 vd.

⁵² Etinne Gilson, *Tanrı ve Felsefe*, (Çev. Mehmet S. Aydın), D.E.Ü. Yay., İzmir, 1986, s. 110.

⁵³ Bkz. Talak, 65/12

*mekten hoşlanmamıştır. Dünyasını yöneten düzeni anlamayı şiddetle arzulamıştır. Bugün hâlâ niye burada olduğumuzu ve nereden geldiğimizi bilmeye özlem duyuyoruz. İnsanlığın bilgi için en derin arzusu, bu sürekli arayışımız için yeterli bir nedendir. Hedefimiz de içinde yaşadığımız evreni en azından eksiksizce betimlemektir.*⁵⁴

Dolayısıyla insan, olgu ve olayları açıklanamaz görmekten hoşlanmaz, daima bir açıklama çabası ve ihtiyacı duyar. Fakat "İnsan zekası gerçek bir durumu ... bütün giriftliği ile: 1) bir anda ve 2) rasyonel (...) bir biçimde kavrayıp idrak etme yeteneğinden yoksundur."⁵⁵ Bunun için, insan zihni, önce, olgu ve olayları tek tek ele alır, yani bütünü parçalara ayırarak analiz eder, sonra da bu parçaları bir araya getirerek daha sistemli ve rasyonel bir senteze gider. Bu bakımdan, evrenin ve fiziksel yasaların nasıl varolduğu kadar niçin varolduğu da insanı çok yakından ilgilendiren bir husustur. Başka bir deyişle, evrenin nasıl varolduğunu ve işlediğini merak eden insan, bütün bunların niçin varolduğunu merak etmeyecek midir?

Evrenin temel özellikleri ya da yasalarının niçin varolduğu sorusuna temelde iki olası dinî ve felsefi cevap verilebilir: Birincisi, materyalizm veya ateizmdir. Buna göre, doğada olup biten hemen her şey, dolayısıyla doğa yasaları, son tahlilde, madde tarafından organize edilmektedir. Ya da bu yasalar, rastlantı veya şans eseri olarak meydana gelmiştir. Doğa yasaları, olduğu gibi olmak zorunda idi, başka türlü olamazdı. Dolayısıyla bu yasaların, canlıların yaşamını mümkün kılacak bir yapıda olması zorunludur. Bu anlayış, evrenin ve ona ilişkin yasaların nihaî açıklamasını, evrenin dışında değil, içinde görmektedir.⁵⁶ Nitekim, Hawking, bu anlayışın desteğinde bu gerçeğe şöyle işaret etmektedir: "Evren gerçekten tümüyle kendine yeterli, sınırsız ve kenarsız ise, ne başı ne de sonu olacaktır. Yalnızca olacaktır! O halde bir yaratana ne gerek var?"⁵⁷ 'Evrenin kendi kendine yetmesi' demek, varoluşunu ve sahip olduğu yasaları açıklayabilecek temel dinamiklerin orada mevcut olması, bunun için evrenin dışında başka bir açıklama ilkesine başvurulmasının anlamsız olması demektir. Oysa "Allah olmadığı zaman, hiçbir şey varolması için kendi zatında bir garantiye haiz değildir."⁵⁸ Bununla birlikte, doğa yasalarının rastlantıya dayalı olarak meydana geldiği savı, bize rasyonel ve açıklayıcı bir bilgi sunmamaktadır. Çünkü,

*Her hangi bir kimse bilardo toplarına bir defaya mahsus olmak üzere şans eseri iyi bir vuruş yapabilir; fakat bilardo oyuncusu aynı şeyi yüz defa yaptığı takdirde bunu şans eseri saymak çok zayıf bir açıklamada bulunmak olur.*⁵⁹

Dolayısıyla fiziksel yasaları rastlantı veya şans gibi kavramları merkeze alarak açıklamaya çalışmak ya da bu yasaları mekanik kanunlar olarak nitelendirmek ve bu şekilde her şeyi maddeye bağlamak veya indirgemek kesinlikle sağduyulu ve rasyonel bir yaklaşım olamaz. Çünkü böyle bir sav, şeylerin otonomluğunu ortadan kaldırdığı ve onları basite irca ettiği için dış dünyadaki realiteye hiçbir şekilde uymamaktadır.

İkincisi ise, Tanrı'nın yapıp etmesine bağlı teistik yaklaşımdır. Bilindiği üzere, Allah-evren ilişkisi, evrenin varoluşuyla birlikte başlayan ve varolduktan sonra da

⁵⁴ Stephen Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, (Çev. Sabit Say-Murat Uraz); Milliyet Yay., İst., 1991, s. 25-26.

⁵⁵ Özemre, *a. g. m.*, s. 217.

⁵⁶ Alexandre Favre, "Aşkın Bir Varlık Düzeninden Kaynaklanan Etkileri Yok Saymak Nasıl Mümkün Olabilir ki?", *Kosmos, Bios, Teos*, (Çev. Ahmet Ergenç), Gelenek Yay., İstanbul, 2002, s. 61-62.

⁵⁷ Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, s. 152.

⁵⁸ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, (Çev. Alparslan Açıkgenç), Fecr Yay., Ankara, 1987, s. 159.

⁵⁹ Gilson, *a. g. e.*, s. 102 (italikler bize ait).

devam eden oldukça dinamik ve işlevsel bir süreçtir. Bir ayette "Yaratma ve emr Allah'a aittir."⁶⁰ denmektedir. Buna göre, önce evren ve içindeki eşya yaratılıyor, sonra da bunların nasıl hareket edeceklerine ilişkin yasalar, bir nevi varlık kanunu devreye sokuluyor. Dolayısıyla doğa yasaları veya fiziksel yasalar, Allah tarafından oraya yerleştirilmiş ve onun varlığına bağlı olarak işlevselliğini sürdürmektedir. Bu husus şu alıntıda daha açık bir şekilde ifade edilmiştir:

Bilimin sınırlarını ve insan deneyimlerinin sonsuzluğunu aynı anda düşündüğümüzde, hem bilime olan inancımız daha çok artacak, hem de Tanrı'nın dünyada yapmakta olduğu pek çok işin önemini daha derinden hissedeceğiz. Tanrı, doğa kanunlarının fire verdiği yerde devreye giren bir güç değildir; aksine kanunlara bağlı kalarak hükümünü icra eder. Kanunlar Tanrı'nın doğa üzerindeki yaratma gücünün yansımalarıdır. Bilim, işte bu yansımaların izini sürer.⁶¹

Esas itibarıyla, Allah, evren ile ilişkisini doğa kanunları vasıtasıyla yürütmektedir. Buna göre, Allah-evren ilişkisi, salt evrenin yaratılış süreciyle başlayan ve yaratma eyleminden sonra biten bir ilişki değildir. Çünkü, "Bu emrin, yani Allah'ın düzeni ya da buyruğunun sonu yoktur."⁶² Nitekim, bir ayette bu husus açıkça vurgulanmaktadır: "O, her gün yeni bir iştedir."⁶³ Öyle görünüyor ki, evrendeki dinamizm, canlılık ve yenilik Allah'ın evrenle sürekli temas halinde olmasına bağlıdır. Daha doğrusu, evrendeki değişim ve dönüşümler, Allah'ın onunla sürekli temas halinde olduğunu göstermektedir. Bu temas da Kur'an'ın tabiriyle emr ile gerçekleşmektedir. İçindekilerle birlikte evreni evren yapan ve onun varlığını ayakta tutan temel unsur fiziksel yasaların oluşudur. O yasaları da oraya Tanrı yerleştirdiğine göre, son tahlilde, orada olup biten hemen her şey Tanrı'ya bağlı olarak gerçekleşmek durumundadır.

Klasik bilimin öngörülerine göre, insan, evrene dışarıdan bakan bağımsız bir gözlemci konumunda idi. Gözlem araçlarıyla evreni gözlemleyen insan, onun hakkında nesnel bilgi elde edebileceğini ve onu bu şekilde açıklayabileceğini düşünüyordu. Bu, insanın evrendeki merkezî konumunun ortadan kalkması anlamına geliyordu.⁶⁴ Klasik bilimin düşünüşüne göre, insan, evrenin içinde olmasına rağmen, onun bir parçası olarak görülmemiş, onun merkezî konumu, bir nevi gözlem araçlarına verilmiştir. Bu evren tablosunda, insan-evren etkileşiminden söz edilemediğine göre, insan-evren ilişkisinin olabilirliğinden de söz edilemez. Çünkü, evren ve insan, birbirinden tamamen bağımsız ve kopuk iki farklı olgudur. Oysa, modern bilim, "işin içine insanın kendisini de koymadan doğa hakkında konuşamayacağımızı açık ve net bir biçimde göstermiştir."⁶⁵ Klasik bilimin aksine, modern bilime göre, insan, evreni uzaktan seyreden bir müşahit değil, evrenin ve gözlemlediği olayların bir parçası durumundadır. Bu durumda, insanı dikkate almadan, evren ve yasaları hakkında yapılan her konuşma ya çok basit ya da anlamsız olacaktır. Başka bir deyişle, insan ve evren arasında ciddi bir ilişki ve etkileşim vardır. Dolayısıyla artık, "insana dair olumlu görüşlerin gündeme geldiği ve anlamın görkemli bir dönüş yaptığı

⁶⁰ A'raf, 7/54.

⁶¹ William Stoeger, "Tanrı Hayatlarımızın Üzerinde Ne Ölçüde Etkilidir?", Yeni 1000 Yılda Tanrı, (Çev. Atalay Atabek), der. Russell Stannard, Gelenek Yay., İstanbul, 2002, s. 133 (italikler bize ait).

⁶² F.Rahman, İslam, s. 47.

⁶³ Rahman, 55/29.

⁶⁴ Fritjof Capra, Fizik'in Taosu, (Çev. Kaan H. Ökten), Antan Yay., İstanbul, 1991, s. 83.

⁶⁵ Capra, a. g. e., s. 104.

bir döneme giriyoruz."⁶⁶

Bilindiği gibi, bilim, evreni ve onun tabii olduğu temel yasaları açıklarken, konusu, amacı ve yöntemi gereği metafizik verilere baş vurmaz; aksine o, önemli ölçüde evreni ve içindeki temel yasaları Tanrı'dan ve insandan bütünüyle soyutlayarak ele almaya çalışır. Ancak son yıllarda belli ölçüde metafizik ima ve işaretler taşımakla birlikte, modern bilimde insan-evren ilişkisi ele alınmaya başlanmış, evreni insandan, insanı da evrenden ayrı ve bağımsız bir şekilde ele almanın doğru olmadığı noktasında önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bu bağlamda ortaya çıkan en önemli gelişmelerden birisi İnsancı Kozmolojik İlkedir. Bu ilkeyi kısaca şöyle özetleyebiliriz: Doğa yasalarının varlığı insanın varlığını gerektirecek şekilde dizayn edilmiştir. Daha doğrusu, eğer doğa yasaları olmasaydı ya da başka türden yasalar olsaydı, başta insanın varlığı olmak üzere evrende hiçbir canlılığın varolması, yaşaması ve varlığını sürdürmesi mümkün olmazdı. Dolayısıyla evren, hayatın varlığına imkan verecek şekilde yapılanmış gözükmektedir.⁶⁷ İnsancı ilke, bize, fiziksel yasaların varlığı ile insanın varlığı ve varlığını sürdürmesi arasında zorunlu bir ilişki olduğunu söylemektedir. Buna göre, insan evreni uzaktan seyreden bir müşahit değil, onun bir parçası ve o bütünlüğün temel bir halkası durumundadır. Dolayısıyla modern bilimin verileri, anlam ve değer gibi, genel olarak, daha çok din ve felsefenin merkeze koyduğu ve ilgilendiği kavramlara dolaylı olarak destek ve güç katmaktadır. Bu durumda, insan-evren ilişkisi salt din ve felsefenin ilgi alanı olmaktan çıkmış, aynı zamanda bilimin de ilgilendiği bir mesele haline gelmiştir.

Varlık kanunu tabirinin ikinci bir açılımı olarak emr kavramı, muhteva ve mahiyet itibarıyla bir başka şekle dönüşmekte, bir bakıma ahlakî buyruk halini almaktadır.⁶⁸ Bu bağlamda emr kavramı, Allah-insan ilişkisine açıklık getirebilecek en kapsamlı ve etkili kavramlardan birisi olarak gözükmektedir. Allah-insan ilişkisinin nasıllığı ve bu ilişkinin boyutları emr veya diğer adıyla vahiyle belirlenmiştir.⁶⁹ Bu anlamıyla emr, vahiy ya da ahlakî buyruk olarak okunabilir. Diğer ise, insanın varlığını mümkün kılacak olan ve bunun için gerekli şartların varlığını gerektiren fiziksel yasaları kapsamaktadır. Dolayısıyla emr kavramı bağlamında Allah-evren-insan ilişkisi, hem ahlakî buyruk, hem de fiziksel yasalar şeklinde tezahür etmektedir. Fazlur Rahman'ın haklı olarak vurguladığı gibi, insana düşen görev, bu evreni ve onun tabii olduğu kanunları araştırmak, keşfetmek ve böylece onu ahlakî hedeflerin gerçekleşebileceği bir mekan haline getirmektir.⁷⁰

Buraya kadar emr kavramının dinî, felsefî ve bilimsel uzantılarını ortaya koymaya çalışırken gördük ki, hem bilim hem de Kur'an (din), evren ve içindekilerden söz etmekte ve bu konularda bize bilgi vermektedir. Diğer taraftan, din, aslında bir açıdan bakıldığında bu evrene ve hayata ilişkin bir yorum değil midir? O, bu yoruma ulaşmak

⁶⁶ Gregg Easterbrook, "Anlam Geri Dönerken", Yeni 1000 Yılda Tannı, (Çev. Atalay Atabek); der. Russell Stannard, Gelenek Yay., İstanbul, 2002, s. 42.

⁶⁷ Brander Carter, "Large Number Coincidences and The Anthropic Principle in Cosmology", ed., J. Leslie, *Philosophical Cosmology and Philosophy*, Macmillan, New York, 1990, s. 125-133; Barrow ve Tipler, a. g. e., s. 16-25.

⁶⁸ F. Rahman, *İslam*, s. 47.

⁶⁹ Bilindiği gibi, emr kelimesi Kur'an'da vahiy anlamında da kullanılmaktadır. Bkz. Talak, 12; bu konuda özlü bilgiler için bkz. Mehmet Okuyan, a. g. e., s. 93-94.

⁷⁰ Fazlur Rahman, "Qur'anic Concept of God, the Universe and Man", *Islamic Studies*, c. 6, March 1967, Sayı: 1, s. 6.

için bilimin üzerinde durduğu ve kullandığı evreni kullanmak zorundadır.⁷¹ Buna rağmen acaba bu durum bize Kur'an'ın verdiği bilgileri bilimsel bir bilgi gibi görme imkanı verir mi? Eğer bu soruya "evet" dersek, o zaman bilimden de bilimsel bilgiden de söz edilemeyeceği gibi, dinden ve dini bilgiden de söz edilemez. O halde, burada din ve bilimin evrene ilişkin olarak verdikleri bilgiler hakkında başka bir yaklaşım tarzı ortaya koymanın kaçınılmazlığı ortaya çıkmaktadır.

*Eğer bilimi bilim olarak görürseniz, dini din olarak görürseniz, vahiy söylemini bir din söylemi olarak kabul ederseniz, bilimsel söylemi de bir bilimsel söylem olarak kabul ederseniz, görünürde pek fazla problemle karşılaşmayabilirsiniz.*⁷²

Bu durumda din dilinin amacı, bu evreni bilimin tasvir ettiği gibi tasvir etmek değildir; din insanı başka bir yere iletmek için sembolik bir dil kullanmaktadır. Daha doğrusu, Kur'an, temelde bu evrenin düzen ve ahenginden bahsetmeyi amaçlamamakta, aksine bunları bir tür ayet ve işaret kabul ederek, o söylemi başka bir söyleme dönüştürmeyi amaçlamaktadır. Oysa bilimin olgu ve olayları açıklamak için kullandığı kendine özgü bir dili vardır ve bu dili, bilim dili olarak korumak zorunludur.⁷³ Burada din dilinin ve bilim dilinin önemi ve gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bilimin fiziksel yasa dediği şeyi Kur'an emr olarak nitelerken, burada iki farklı dil ve iki farklı söylem türünden bahsedildiğini unutmamak gerekir.

SONUÇ

Sonuç olarak, hem Kur'an hem de bilim aynı evrenden bahsetmelerine rağmen, Kur'an'ın evren anlayışı daha çok metafiziksel bir zemine otururken, bilimin evren anlayışı da fiziksel zemine oturmaktadır. Bilim, evreni salt fiziksel bir olgu olarak ele alırken, Kur'an onu fiziksel ve metafiziksel boyutuyla bir bütün olarak ele almaktadır. Böylece Kur'an, bilime göre, bize daha güçlü ve kuşatıcı bir evren anlayışı sunmaktadır. Temel Kur'an terimlerinden birisi olan emrin, evrenin hem fiziksel hem de metafiziksel boyutuyla anlaşılması ve yorumlanması noktasında son derece önemli bir işleve sahiptir. Bu da, onu dinî, felsefî ve bilimsel açılıma sahip olan zengin içerikli bir kavram yapmaktadır.

Emr, dinî ve felsefî olarak evrende hiçbir şekilde rastlantı veya şansa imkan vermemektedir. O, evrene ve onun bağlı olduğu yasalara amaç, anlam ve değer yüklemesi yapar. Bunlar, rastlantı ve şans gibi kavramlarla pek bağdaşmaz, aralarında büyük ölçüde bir kopukluk ve karşıtlık vardır. Dolayısıyla rastlantının olduğu yerde amaç, anlam ve değerden bahsetmek pek olası değildir. Emr, Allah-evren, Allah-insan ve insan-evren ilişkisinin nasıl olması gerektiği konusuna da açıklık getirmektedir. Buna göre, evrenin yaratılış süreciyle başlayan ve yaratma eyleminden sonra da devam eden Allah-evren ilişkisi, fiziksel yasalar vasıtasıyla yürümektedir. İnsan-evren ilişkisi konusunda emr, bize, fiziksel yasaların varlığı ile insanın varolması ve varlığını sürdürmesi arasında zorunlu bir ilişki olduğunu söylerken, Allah-insan ilişkisi konusunda da insanın ahlakî buyruğa muhatap olduğunu söylemektedir. Buna göre, Allah, evreni insanın ahlakî buyrukları yerine getirebileceği bir ontolojik alan olarak yaratmıştır. Dikkat edilecek olursa, emr, hem Allah-evren ilişkisini düzenliyor, hem de

⁷¹ Mehmet S. Aydın, "Değişim sürecinde; İnanç-Bilim İlişkisi", İslami Araştırmalar, Sayı: 1-2, Ankara, 1998, c. 11, s. 7.

⁷² Aydın, a. g. m., s. 7.

⁷³ Aydın, a. g. m., s. 8-9.

insanın varlığını mümkün kılıyor; bütün bunlara bağlı olarak da evreni ahlakî buyruğun yerine getirilmesine zemin hazırlayacak bir konumda düzenliyor.

Emr, temelde kaosa değil, kozmosa açılan bir kapıdır. Evreni ayakta tutan yasalar, kaostan değil, kozmos ya da (hassas) düzenden kaynaklanmaktadır. Varlığın temel ilkeleri, kozmostan çıktığına göre, kozmosla varlık kanunu arasında zorunlu bir ilişki vardır. Emr bilimsel anlamda, bir bütün olarak evrenin ve insanın varlığını sürdürmesine imkan veren fiziksel yasalar bütününe ifade ederken, dinî ve felsefî anlamda ise, ahlakî buyruğu ifade etmektedir. Bir Kur'an terimi olarak emrin, kozmik yasalar anlamında Allah-evren ilişkisini, ahlakî buyruklar anlamında ise, Allah-insan ilişkisini düzenleyen çok yönlü bir işlevselliğe sahip olduğu söylenebilir. Allah-evren-insan ilişkisi en geniş ve etkili anlamıyla emr kavramıyla sağlanmaktadır. Son çözümlemeye, emrin bilimsel, dinî ve felsefî uzantıları/açılımı şu şekilde özetlenebilir: Fiziksel yasalar, Allah'ın evrendeki yaratma gücünün veya ilim, irade ve kudret sıfatlarının yansımaları durumundadır; bilimin yaptığı şey ise, bu yansımaların izini sürmekten ibarettir.